

Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΤΟΣ ΛΗ'-ΛΘ'

(Ανάτυπο)

ΤΟΜΟΣ 23 / 2001

ΝΙΚΟΣ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ

Η ΠΕΡΙ ΕΜΦΥΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ
ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗ

ΑΘΗΝΑ

2001

Ε.Σ.Δ της Κ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΠΕΡΙ ΕΜΦΥΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗ

ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ τοῦ Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτη [Μοσχόπολη 1718 (;) - Μοσχόπολη 1789] στὸ ἐπίμετρο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ Εὐσταθίου Ν. Κεκριδῆ¹ ἀπὸ τό, ὅσο γνωρίζουμε, μοναδικὸ στὴν Ἑλλάδα χειρόγραφο τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκῆς τῆς Σιάτιστας² ἢ συζήτηση γιὰ τὴ συνεισφορά στὶς πνευματικὲς διεργασίες τοῦ δούλου Γένους τοῦ «ἱεροκῆρυκος καὶ πρωτοπαπᾶ»³ ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ διάσημου διδασκάλου γραμματικῶν καὶ φιλοσοφικῶν κυρίως μαθημάτων στὴ «Νέα Ἀκαδημία» τῆς γενέτειράς του μπορεῖ πλέον —ἐνδεχομένως καὶ ἐπιτέλους— νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ πέρα ἀπὸ τὸ δίχως ἄλλο ἀξιοσπούδαστο τρίγλωσσο λεξικό του *Πρωτοπειρία*,⁴ ποὺ πρὶν ἀπὸ δύο περίπου δεκαετίες βρέθηκε στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἰδιαίτερου ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ γερμανόφωνων ἐρευνητῶν.⁵ Ἡ μελέτη τοῦ περιε-

1. Πρβ. Εὐστάθιος Ν. Κεκριδῆς, *Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης (1718; -1789) — Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους*, ἐκδ. Παρουσία, Ἐκκλησία καὶ θεολογία ἀρ. 4, Κεβάλα 1991, σ. 179-282 (στὸ ἐξῆς: *Μεταφυσική*).

2. Τὸ χειρόγραφο, ποὺ συναποτελεῖται ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς *Μεταφυσικῆς*, τῆς *Λογικῆς πραγματείας* καὶ τῆς *Φυσικῆς πραγματείας* καὶ τώρα ἀπόκειται στὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη τῆς Σιάτιστας, περιγράφει ὁ Κεκριδῆς μὲ τὴ μέγιστη δυνατὴ συντομία στὶς σ. 171-175 τῆς διατριβῆς του. Φωτοτυπία τοῦ χειρογράφου διχθεῖ τὸ Κέντρο Ἐρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας (Κ.Ε.ΝΕ.Φ.) τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

3. Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ χειρογράφου τῆς *Μεταφυσικῆς*, ὁ.π., σ. 179 (σημείωση). Στὸς τίτλους τῆς *Λογικῆς πραγματείας* καὶ τῆς *Φυσικῆς πραγματείας* ὁ Καβαλλιώτης ἀναφέρεται ὡς «σοφολογιώτατος διδάσκαλος» (πρβ. Ε. Ν. Κεκριδῆς, ὁ.π., σ. 176 καὶ 177).

4. Ὁ πλήρης τίτλος του: *Πρωτοπειρία παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου, Καὶ Αἰδεσιμωτάτου Διδασκάλου, Ἱεροκῆρυκος, Καὶ Πρωτοπαπᾶ Κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου τοῦ Μοσχοπολίτου ξυντεθεῖσα, Καὶ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα Δαπάνη τοῦ Ἐντιμοτάτου, καὶ Χρῆσιμωτάτου Κυρίου Γεωργίου Τρικούπα, τοῦ Κοσμήτορος ἐπιλεγομένου ἐν πατρίδι Μοσχοπόλεως. Ἐνετίησιν ἀφ' ἑ. 1770, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι.*

5. Πρβ. Theodoros Anastasiu Kavalliotis aus Moschopolis, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis... gedruckt 1770 in Venedig. Neu bearbeitet, mit*

χομένου τόσο τῆς ἤδη δημοσιευμένης *Μεταφυσικῆς* ὅσο καὶ τῶν χειρόγραφων ἀκόμη πραγματειῶν του γιὰ τὴ *Λογικὴ*⁶ καὶ τὴ *Φυσικὴ*,⁷ πὺ στὸ σύνολό τους θὰ πρέπει, ὅπως ὑποθέτουμε, νὰ διασώζονται —σὲ γενικὲς, ἔστω, γραμμὲς— τὰ διαγράμματα τῶν ἀντίστοιχων παραδόσεων τοῦ Καβαλλιῶτη «ἐν τῇ νεωστὶ ἰδρυθείσῃ σχολῇ τῆς ἰδίας πατρίδος», ὅπου ἀνέπτυξε σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς μαρτυρίες τὴν ἐν γένει ἐκκλησιαστικὴ, διδακτικὴ καὶ συγγραφικὴ δραστηριότητά του,⁸ θὰ μᾶς ἐπιτρέψει ὄχι μόνον νὰ ὀριοθετήσουμε πληρέστερα καὶ ἀκριβέστερα τὶς διαστάσεις τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ καὶ νὰ διακρίνουμε —ὡς ἓνα σημεῖο τουλάχιστον— τὶς ὅποιες συναρτήσεις ἢ διαφοροποιήσεις τῆς σκέψης του ἀπὸ τὴ σκέψη προπάντων τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη (Κέρκυρα 1716 - Μονὴ Ἀλεξάνδρου τοῦ Νέφσκι κοντὰ στὴ Μόσχα 1806), πὺ κατὰ πάσαν πιθανότητα ἦταν ὁ τρίτος στὴ σειρά καὶ ἀναμφίβολα ὁ σημαντικότερος διδάσκαλός του στὴ φιλοσοφία⁹ μετὰ τὸν ἀριστοτελικὸ Ἰωάννη Χαλκέα (Μοσχόπολη 1667 - Μοσχόπολη πρὶν ἀπὸ τὸ 1740)¹⁰ καὶ τὸν νεωτερικὸ Σεβαστὸ Λεοντιάδη (Κα-

dem heutigen Zustande der albanischen Schriftsprache verglichen, sowie mit Einführung und Register versehen von Arnim Hetzer. Albanisch - Deutsch - Neugriechisch - Aromunisch. Balkan-Archiv, Neue Folge - Beiheft 1, Helmut Buske Verlag, Ἀμβούργο 1981 καὶ Arnim Hetzer, «Neues zu Kavalliotis *Protopeiria*», *Balkan Archiv*, Neue Folge 8, Ἀμβούργο 1983, σ. 95-158. Πρβ. ἐπίσης τὶς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις τοῦ Max Demeter Pezfuss στὴ μελέτη του «Marginalien zu Theodor A. Kavalliotés», *Oesterreichische Osthefte* 27 (1985), 381-388.

6. Γιὰ τὴ *Λογικὴ πραγματεία*, μέρος τοῦ κυρίως κειμένου τῆς ὁποίας ἐξέδωσε ὁ Χρῆστος Π. Μαραζόπουλος (*Τὰ νέα τοῦ Κ.Ε.ΝΕ.Φ.* 6, Ἰωάννινα Φθινόπωρο 2000, 34-35), πρβ. Andrei Pippidi, «Un manuscrit de la *Logique* de Théodore Cavalliotis», *Revue des études sud-est Europeennes* 17 (1979), 417-424 [μὲ τὶς παρατηρήσεις τῆς Ρωζάνης Ἀργυροπούλου στὸν *Ἐρανιστὴ* 16 (1980), 299-300: «Δανιὴλ Φιλιππίδης ἢ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης»] καὶ Ε. Ν. Κεκριδῆς, ὁ.π., σ. 111-117, πὺ ἐξέδωσε καὶ τὸ προοίμιό της (σ. 176-177).

7. Πρβ. Ε. Ν. Κεκριδῆς, ὁ.π., σ. 118-130 (σύντομη παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῆς *Φυσικῆς πραγματείας*) καὶ σ. 177-178 (ἔκδοση τοῦ προοιμίου της).

8. Πρβ. Max Demeter Pezfuss, ὁ.π., σ. 385-386, καὶ Ε. Ν. Κεκριδῆς, ὁ.π., σ. 70-104. Τὸ προσαρμοσμένο στὸν δικό μας λόγο παράθεμα προέρχεται ἀπὸ τοὺς τίτλους τῶν χειρογράφων τῆς *Λογικῆς πραγματείας* [πρβ. Andrei Pippidi, ὁ.π. σ. 420 (: «ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἰδρυθείσῃ σχολῇ») καὶ Ε. Ν. Κεκριδῆς, ὁ.π., σ. 176 (: «ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος ἰδρυθείσῃ νεωστὶ σχολῇ»)], ἀλλὰ καὶ τῆς *Φυσικῆς πραγματείας* (ὁ.π., σ. 177: «ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἰδρυθείσῃ σχολῇ»).

9. Πρβ. Ε. Ν. Κεκριδῆς, ὁ.π., σ. 50.

10. Πρβ. ὁ.π., σ. 41. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χαλκέα βλ. Ζαχαρίας Ν.

στοριά 1690 - Καστοριά 1765),¹¹ τὸν γνωστὸ μαθητὴ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη (Ἀνθρακίτης Ζαγορίου 1660 - Γιάννινα πρὶν ἀπὸ τὸ 1749).¹² Μιὰ πρώτη συμβολὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ φιλοδοξεῖ νὰ ἀποτελέσει ἡ διερεύνηση καὶ ἐρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότηση τῶν ὄσων ὁ Καβαλλιώτης ἀναπτύσσει στὸ κεφάλαιο «Περὶ διανοίας, καὶ ἰδεῶν» τῆς *Μεταφυσικῆς* του¹³ προκειμένου νὰ καταδείξει τὴν ὀρθότητα δύο βασικῶν θέσεών του —τῆς θέσης του πὼς οὐκ ἔλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ιδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ¹⁴ καὶ τῆς θέσης του πὼς «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ιδέαι τινὲς ἔμφυτοι».¹⁵

Οἱ δύο θέσεις, ἡ ἀλληλουχία τῶν ὁποίων εἶναι βέβαια προφανῆς καθὼς ἡ δευτέρη ἐπιστηρίζεται στὴν πρώτη κατὰ τρόπο πού νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἀπλὴ συνέχειά της καὶ ἴσως ὡς ἀπλὴ συνέπειά της, δὲν πρωτοδιατυπώνονται στὴ φιλοσοφικὴ γραμματεία τῶν Νεοελλήνων ἀπὸ τὸν Καβαλλιῶτη. Ἦδη ὁ Βικέντιος Δαμοδὸς (Χαβριάτα Κεφαλλονιάς 1700 - Χαβριάτα 1754) στὸ *Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς*, πού μετέγραψε ἡ Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη ἀπὸ τὸν ὑπ' ἀριθμ. 465 κώδικα τῆς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους,¹⁶ διαφοροποιεῖ τὴ γνωσιοθεωρία τῶν

Τσιρπανλῆς, *Τὸ ἑλληνικὸ κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθηταὶ του (1576-1700) — Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ*, ἔκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων ἀρ. 32, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 669-671, καὶ Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας*, ἔκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 111-114.

11. Πρβ. Ε. Ν. Κεκριδῆς, ὁ.π. Κατὰ τὸν Andrei Pippidi (ὁ.π., σ. 421), στὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου τῆς *Λογικῆς πραγματείας*, πού ἐναπόκειται στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, εἶναι ἐμφανεῖς οἱ ἐπιδράσεις τῶν φιλοσοφικῶν παραδόσεων τοῦ Λεοντιάδη.

12. Γιὰ τὸν Ἀνθρακίτη πρβ. κυρίως τὶς ἐργασίες πού δημοσιεύτηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια: Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης καὶ τὰ Ἑτεράδια», *Ἑλληνικά* 45 (1995), 111-127· Νίκος Κ. Ψημμένος, «Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Ἰωαννίνων» ὡς ἱστορικοφιλοσοφικὴ μαρτυρία», *Δωδώνη* Γ', τ. ΚΕ' (1996), 29-38· Στέφανος Δ. Τσιάλος, *Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ὁ «φιλοσοφῶν» διαφόρως ἀπὸ τοὺς Ἀριστοτελικούς*, Ἰωάννινα 2001. Πρβ. ἐπίσης Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ἐνα ἄγνωστο φιλοσοφικὸ τετράδιο τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη» (ὑπὸ δημοσίευση στὴ *Δωδώνη*).

13. Πρόκειται γιὰ τὸ δέκατο πέμπτο κεφάλαιο τῆς *Μεταφυσικῆς* (ὁ.π., σ. 262-272).

14. Ὁ.π., σ. 265.

15. Ὁ.π., σ. 266.

16. Μέρος του δημοσιεύτηκε στὸν δεύτερο τόμο (: *Ἡ ἐπικράτηση τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας - Μετακορυθαλικὴ περίοδος*) τῆς «Ἀνθολογίας κειμένων», μὲ εἰσαγωγή καὶ σχόλια Νίκου Κ. Ψημμένου, *Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ*

περιπατητικῶν, πού δέχονται πῶς «κάθε νοερά ἰδέα καὶ ἔννοια ἢ ἐπίληψις ἔχει ἀρχὴν τὰς αἰσθήσεις»,¹⁷ ἀπὸ τῆ γνωσιοθεωρία τῶν καρτεσιανῶν, πού «διαιροῦσι... τὴν ἰδέαν εἰς ἔμφυτον καὶ ἐπέισακτον»¹⁸ καὶ παρόλο πού —ὅπως δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ— «δὲν βεβαιώνει καὶ δὲν ὁμολογεῖ μήτε τὴν μίαν μήτε τὴν ἄλλην»,¹⁹ τελικὰ «φανερώνει» τὰ «δικαιώματα» τῶν δευτέρων ἐναντι τῶν πρώτων παραθέτοντας μὲ συντομία τὴ σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία τους καὶ καταγράφοντας ἐπιγραμματικὰ τὸ πρῶτο γενικὸ συμπέρασμα τους: «Ἄρα ὁ νοῦς δὲν πράττει τὰς ἰδέας. Ἐπεταὶ οὖν νὰ τὰς δέχεται ἀπὸ τὸν Θεόν.»²⁰

Τὴ διδασκαλία τῶν καρτεσιανῶν γιὰ τὶς ἔμφυτες ἰδέες ἀναδιατυπώνει μετὰ τὸν Δαμοδοῦ καὶ ὁ Βούλγαρης —παραπέμποντας μάλιστα σχεδὸν μὲ ἀκρίβεια στὶς *Meditationes de prima philosophia* τοῦ René Descartes (La Haye/Touraine 1596 - Στοκχόλμη 1650)— στὴν ἐκτενέστερη σημείωσή τῆς Λογικῆς του,²¹ μιὰ σημείωση στὴν ὁποία ὁ προσεκτικὸς

1821, ἐκδ. «Γνώση», Φιλοσοφικὴ καὶ πολιτικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 27, Ἀθήνα 1989, σ. 87-104. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι τὸ πλῆρες κείμενο τοῦ Συνταγματίου τῆς Μεταφυσικῆς ἐκδίδεται λίαν προσεχῶς μὲ σύντομη εἰσαγωγὴ τῆς Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη ἀπὸ τὸ Κ.Ε.Ν.Ε.Φ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Δαμοδοῦ πρβ. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, «Ἐνας πρόλογος τοῦ Σαμουήλ Γεωργιάδη (1787) 'Τῶ ἀναγιγνώσκοντι, Σαμουήλ Ἀθηναῖος χαίρειν', Ὁ Ἐραμιστῆς 21 (1997), 72-94, ἰδιαίτερα σ. 79 κέ.

17. Πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, ὁ.π., σ. 89 κέ. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 93.

18. Ὁ.π., σ. 90.

19. Στὸ ἴδιο.

20. Στὸ ἴδιο. Πρβ. σχετικὰ καὶ τὴν παρατήρησι τοῦ Δαμοδοῦ στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του (ὁ.π., σ. 96), ἢ ὁποία μᾶς «φανερώνει» χωρὶς «διαβεβαιώσεις» καὶ «ὁμολογίες» περὶ τοῦ ἀντιθέτου τῆ δικῆ του ἀποψῆ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης: «Αὕτη ἐστὶν ἡ δόξα τῶν περιπατητικῶν, ἡμεῖς εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἐδείξαμεν πῶς ἡ διάνοια εἶναι παθητικὴ καὶ πῶς λαμβάνει παρὰ Θεοῦ τὰς ἰδέας τῶν πραγμάτων ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, διὰ τοῦτο εἰς ἀντίρρησιν τῶν περιπατητικῶν λέγομεν: δίδονται ἔμφυτοι ἰδέαι εἰς τὸν νοῦν, ἢ ὁποῖαις δὲν διαβαίνουσιν ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις. Ὅθεν ἡ ἰδέαις δὲν γεννῶνται φυσικῶς ἀπὸ τὰς αἰσθήσεις, ἀλλὰ δικητικῶς, ἢ γοῦν ἢ αἰσθησαίς δὲν εἶναι φυσικὸν καὶ ποιητικὸν αἷτιον τῶν ἰδεῶν, ἀλλ' αἷτιον κατ' εὐκαιρίαν καὶ διάθεσιν, εἰς ὅσον δίδουσιν ἀφορμὴν νὰ γεννηθοῦν εἰς τὸν νοῦν.» Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψι τοῦ Δαμοδοῦ πρβ. Χρῆστος Π. Μαραζόπουλος, «Ἐρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότησι τῆς στοχοθεσίας τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ στὸ ἔργο του Ἐπίτομος λογικὴ κατ' Ἀριστοτέλην», Δωδώνη Γ', τ. ΚΣΤ' (1997), 177-188· Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ψυχὴ-σῶμα στὴ φιλοσοφικὴ θεώρησι τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ — Μία πρώιμη ἀξιοποίησι τῆς καρτεσιανῆς σκέψης», ὁ.π., τ. ΚΖ' (1998), 169-181· Κώστας Θ. Πέτσιος, «Ἀνθρωπολογία καὶ γνωσιοθεωρία στὶς ἀπαρχές τοῦ 18ου αἰῶνος: Descartes καὶ νεοελληνικὴ σκέψι», Ὁ Ἐραμιστῆς 22 (1999), 46-51 καὶ 62-78.

21. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, Ἡ λογικὴ ἐκ παλαιῶντε καὶ νεωτέρων ἀντιέ-

μελετητής της εύκολα θα αναγνώριζε όλα τα στοιχεία ενός μικρού έξειδικευμένου ιστορικοφιλοσοφικού δοκιμίου «περί τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς»: ²² Μετὰ τῆ συνοπτικῆ ἐκθεση τῶν δοξασιῶν «παλαιῶν» Ἑλλήνων φιλοσόφων, ποὺ κι αὐτοὶ «διηνέχθησαν... ἄλλοθεν ἄλλος ἐναπογενναῖσθαι τὰς [τὰς ἐννοίας] τῆ ψυχῆ εἰσηγούμενοι», ²³ ὁ Βούλγαρης ἐπιμένει ιδιαίτερα στὴν παρουσίαση «τοῦ τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν δόγματος», ὅπως τὸ συνέλαβε «ὁ Γάλλος Καρτέσιος... τρισὶν ἐννοιῶν διαστειλάμενος Εἶδη τῶν μὲν Ἐμφύτων, τῶν δὲ Ἐπεισάκτων, τῶν δὲ Πεποιημένων», ²⁴ καὶ ὅπως στὴ συνέχεια τὰ ἐρμήνευσαν στὸ πλαίσιο τῆς δικῆς τους γνωσιοθεωρίας —εἴτε ἀποσαφηνίζοντάς το εἴτε συμπληρώνοντάς το εἴτε καὶ ἀπορρίπτοντάς το— ὁ Nicolas Malebranche (Παρίσι 1638 - Παρίσι 1715), ποὺ «τὰ τοῦ ὁμογενοῦς... παραδιορθούμενος εἰς ἀλλόκοτόν τινα ὑπόληψιν περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς φιλοσοφῶν παρενήνακται», ²⁵ ὁ ἐπίσης Γάλλος Ἀρνάλδος [ἢ Antoine Arnauld (Παρίσι 1612 - Βρυξέλλες 1694)] καὶ ὁ Γερμανὸς Λαϊβνίτιος [ἢ Gottfried Wilhelm Leibniz (Λιψία 1646 - Ἀννόβερο 1716)], ποὺ «τὸ ἐνεργὸν τοῦ Νοῦ καὶ δραστήριον ἀποκαταστήσαι δεῖν ἐγνωκότες, δημιουργὸν ἑαυτῆς εἶναι τῶν ἐννοιῶν τὴν ψυχὴν εἰσηγήσαντο», ²⁶ καί, τέλος, ὁ «πρὸ τῶν ἄλλων μάλιστα εὐστοχήσας ... Ἄγγλος Λώκιος» [ἢ John Locke (Wrington/Bristol 1632 - Oates/Essex 1704)], ποὺ «τῶ... φύσει συμβαίνοντι ἐφ' ἱκανοῦ ἐπιστήσας» κατέδειξε πὼς «δισσῶν... οἷον ἐκ πηγῶν ἡ ψυχὴ τὰς ἰδέας ἀπάσας ἀπᾶξ ὅσας φέρει, ἀρύεται, ἕκτε τοῦ σώματος δηλονότι, καὶ ἑαυτῆς». ²⁷

Ἡ ἀπονομὴ τοῦ ἐπαίνου «πρὸ τῶν ἄλλων μάλιστα εὐστοχήσας» στὸν Locke ἀπὸ τὸν Βούλγαρη στὴ σύντομη ιστορικοφιλοσοφικὴ ἀναδρομῆ, ποὺ ἐπιχείρησε στὴν ἐκτενέστερη σημείωση τοῦ σπουδαιότερου ἔργου του, δὲν συνεπέφερε, ὡστόσο, ὅπως ἴσως θὰ περιμέναμε, καὶ τὴν ἀποδοχὴ στὸ

ραρισθεῖσα, Λιψία 1766, σ. 151-156. Ἡ παραπομπὴ στὸν Καρτέσιο στὴ σ. 152.

22. Ὁ τίτλος ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ κυρίως κείμενου τοῦ Βούλγαρη (Λογικὴ, ὅ.π., σ. 150 κέ.), στὸ ὁποῖο ἀνήκει ἡ σημείωση. Τὸ κείμενο τῆς σημείωσης δημοσιεύθηκε πρόσφατα στὸ δεύτερο τεῦχος *Τῶν νέων τοῦ Κ.Ε.Ν.Ε.Φ.* (Ἰωάννινα Φθινόπωρο 1998), 34-39 μὲ τὸν τίτλο «Δοξασίαι τῶν παλαιῶν καὶ νεωτέρων περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς».

23. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Λογικὴ*, ὅ.π., σ. 151-152. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ κυρίως κείμενο (σ. 150 κέ.).

24. Ὁ.π., σ. 152-152. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τῆ σ. 152.

25. Ὁ.π., σ. 153-154. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τῆ σ. 153.

26. Ὁ.π., σ. 154-155. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τῆ σ. 154.

27. Ὁ.π., σ. 155-156. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τῆ σ. 155.

κυρίως κείμενό του τῶν γνωσιοθεωρητικῶν θέσεων τοῦ θεμελιωτῆ τοῦ νεώτερου ἐμπειρισμοῦ. Ὁ Βούλγαρης, μὲ ἄλλα λόγια, ὡς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας ἐπαινεῖ στὴ σημείωσή του τὸν Locke, ὅμως ὡς φιλόσοφος στὸ κείμενο, ποὺ ἐκδιπλώνει τὴ δική του γνωσιοθεωρία, προβάλλει καὶ προσπαθεῖ νὰ στηρίξει ἀπόψεις ποὺ τὸν ἀπομακρύνουν τὰ μέγιστα ἀπ' αὐτόν: «Τρία δὲ τὰ τῆ ψυχῆ μεταβολὰς παντοίας δυνάμενα ἐνεργάσασθαι. Α'. ὁ Δημιουργὸς αὐτῆς. Β'. αὐτὴ ἑαυτῆ. Γ'. τὸ σῶμα τὸ περὶ αὐτήν. Ὁ μὲν διὰ τὸ παντουργικόν· ἡ δὲ διὰ τὸ Αὐτοκίνητον· τὸ δὲ διὰ τὸν συνδήσαντα Θεσμόν, καὶ εἰς ἓν τὰς δύο φύσεις συνάψαντα. Καὶ τρεῖς ἄρα τῷ Νῶ αἱ τῶν ἰδεῶν πηγαὶ αὗται εἰσίν, ἐξ ὧν ἀπάσας αὐτοῦ τὰς ἐννοίας ἀρύεται.»²⁸

Κοινὸ σημεῖο τῶν δύο θέσεων τοῦ Καβαλλιώτη, τοῦ γενικοῦ συμπεράσματος τῆς περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν ἐπιχειρηματολογίας στὴ δαμόδεια ἀπόδοσή του καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Βούλγαρη γιὰ τὰ «τρία τῆ ψυχῆ μεταβολὰς παντοίας δυνάμενα ἐνεργάσασθαι» —«τρία δυνάμενα», ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐξόργισαν τόσο πολὺ τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα (Γιάννινα 1767 - Λευκάδα 1829), ὥστε στὰ *Καλοκινήματά* του νὰ χαρακτηρίσει τὸν εἰσηγητὴ τους ὡς «ὄχι φιλοσοφοῦντα, ἀλλὰ» ὡς «φιλοσοφοθεολογοῦντα»²⁹— εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Δημιουργοῦ. Ἀπὸ τὸ Θεὸ διαμορφώνει ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου «τὰς τῶν ὄντων ἰδέας» κατὰ τὸν Καβαλλιώτη· ἀπὸ τὸ Θεὸ δέχεται ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου τὶς ἰδέες κατὰ τοὺς καρτεσιανούς, τὰ «δικαιώματα» τῶν ὁποίων πρῶτος ὁ Δαμοδὸς «φανερώσει» στὸν εὐρύτερο χῶρο τῶν Νεοελλήνων· ὁ Δημιουργὸς «διὰ τὸ παντουργικόν» του εἶναι τὸ πρῶτον «δυνάμενον» νὰ ἐνεργασθεῖ «τῆ ψυχῆ μεταβολὰς παντοίας» —ἀπλούστερα: ἡ πρώτη πηγὴ τῶν ἰδεῶν— κατὰ τὸν Βούλγαρη. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Δημιουργοῦ ὡς πηγῆς τῶν ἰδεῶν αἰτιολογεῖ ἄλλωστε —ἄμεσα ἢ ἔμμεσα— καὶ τὴ διατύπωση καὶ ἀποδοχὴ τῆς ἄλλης θέσης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κατὰ τὸν Καβαλλιώτη «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι», κατὰ τοὺς καρτεσιανούς στὴν ἀπόδοση τοῦ Δαμοδοῦ «ὁ νοῦς δὲν πράττει τὰς ἰδέας» καὶ κατὰ τὸν Βούλ-

28. Ὁ.π., σ. 157 κέ. Γιὰ τὴν ὅλη προβληματικὴ πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης γιὰ τὴν πρώτη ἀρχὴ τῶν ἰδεῶν», *Ἐνημερωτικὸ δελτίο (παράρτημα) τοῦ Λαογραφικοῦ-Ἱστορικοῦ Μουσείου Λάρισας*, Λάρισα 1998, σ. 41-55.

29. Πρβ. [Ἀθανάσιος Ψαλίδας] *Καλοκινήματα ἤτοι ἐγχειρίδιον κατὰ φθόρον καὶ κατὰ τῆς Λογικῆς τοῦ Εὐγενίου*. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1795, σ. 12 [στὴν ἐκδοσὴ Ἄλκη Ἀγγέλου (Παιδικὸ χωριὸ Πεστχλότσι, Τρόγιεν Ἑλβετίας 1951), σ. 11].

γαρη ή ίδια ή ψυχή «ένεργάζεται έαυτή παντοίας μεταβολάς» —και πάλι άπλούστερα: 'Αποτελεί για τόν άνθρωπο τή δεύτερη πηγή τών ιδεών, από τήν όποία «άρύεται» μέρος τών έννοιών του.³⁰

Είναι άλήθεια πώς ό τρόπος μέ τόν όποίο οι τρεις έκπρόσωποι τής έλληνικής φιλοσοφίας του 18ου αιώνα διατυπώνουν τις περι Θεού ως πηγής τών ιδεών αντίληψεις δέν φαίνεται να αφήνει κατ' άρχήν περιθώρια σέ άμφισβητήσεις τής ερθότητάς τους. 'Ακούγονται δηλαδή περισσότερο ως θεολογικές θέσεις δογματικού χαρακτήρα, τις όποιες καλείται κανείς χωρίς περαιτέρω συζητήσεις ή να τις άποδεχτεί ή να τις άπορρίψει, παρά ως φιλοσοφικές προτάσεις, που προσφέρονται καταξογήν ως άφειτρία διαλόγου. 'Ακόμη και ή προσθήκη «διά τό πανουργικόν», που προβάλλει ως αίτιολόγηση του όρισμού του Δημιουργού ως πρώτης πηγής τών ιδεών, δέν προσδίδει στο λόγο του Βούλγαρη τό νόημα φιλοσοφικής πρόταξης, παρόλο που ή προσθήκη αυτή μπορεί να συνδεθεί νοηματικά μέ μια φιλοσοφικά συζητήσιμη —στή γενικότητά της ένδεχομένως και άποδεκτή— παρατήρηση, που μόλις είχε προηγηθεί μέ τή μορφή έρωτήματος: «Τί γάρ τό τών ιδεών τή ψυχή παρεκτικόν, άλλ' ή τό τής μεταβολής τών έν αυτή καταστάσεων παρεκτικόν;»³¹

"Ετσι, τό μόνο έκφραστικό στοιχείο που μάς παραπέμπει στην ύπαρξη κάποιας έπιχειρηματολογίας παραμένει τελικά ό συμπερασματικός σύνδεσμος «άρα» στή διατύπωση του Δαμοδοῦ. Και πραγματικά: 'Ο Δαμοδός «φανερώνοντας» τά «δικαιώματα» τών καρτεσιανών πριν άκριβώς από τήν έπιγραμματική καταγραφή του γενικού συμπεράσματός τους παραθέτει και τό έπιχείρημα, μέ τό όποιο αυτοί «δείχνουσιν... πώς ό νοῦς δέν πράττει τάς ιδέας»: «Νοῦς ένεργητικός είναι εκείνος όπου πράττει τάς νοεράς εικόνας και ιδέας τών πραγμάτων. 'Αλλά μήν δέν ήμπορεί τοῦτο να γένη, διατι ό ένεργητικός νοῦς ή γνωρίζει τά πράγματα πριν να πράξη τάς εικόνας αὐτῶν, ή δέν τά γνωρίζει. "Αν τά γνωρίζει, ήδη έργνε ή νόησις και δέν χρειάζεται ή ποίησις τών ιδεών, αν δέν τά γνωρίζει, πώς λοιπόν δύναται να εικονίση ένα άγνωστον πράγμα;»³²

"Αν στή διατύπωση τών άπόψεων του Βούλγαρη ανακαλύπτουμε μια αίτιολόγηση, που στή σύνδεσή της μέ μια παρατήρηση άποκτά τόν ύποτυπώδη χαρακτήρα ενός φιλοσοφικού έρείσματος, κι αν στή δαμόδεια καταγραφή του γενικού συμπεράσματος τής γνωσιοθεωρίας τών καρτεσια-

30. Για τήν προέλευση τών παραθεμάτων βλ. σημ. 14 κέ.

31. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, ό.π., σ. 157.

32. Πρβ. Νίκος Κ. Ψημμένος, «Η έλληνική φιλοσοφία», ό.π., σ. 90.

νών διαβάζουμε και τη λέξη που μάς παραπέμπει στην επιχειρηματολογία που προηγήθηκε, στις δύο θέσεις του Καβαλλιώτη, που παραθέσαμε, κανένα στοιχείο δεν υποδηλώνει, έστω και άμυδρά, την όποια θεμελίωσή τους. Κι όμως ο Καβαλλιώτης είναι ο μόνος που επέμεινε ιδιαίτερα στην κατάδειξη της ορθότητας των δύο θέσεών του, στη διατύπωση των όποιων, ωστόσο, ήταν αδύνατο να υπακινήσει το ενδιαφέρον του για τη θεωρητική στήριξη τους εξαιτίας της και της μεθόδου που ακολούθησε στην έκθεση του περιεχομένου της *Μεταφυσικής* του. Και η μέθοδος του μάς θυμίζει έντονα — σε μια σαφώς καλύτερη και αναμφίβολα ξερότερη μορφή — τη μέθοδο του Θεοφίλου Κορυδαλέα ('Αθήνα 1574 - 'Αθήνα 1646) στο περίφημο υπόμνημά του *Εἰσοδος φυσικῆς ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην*³³ στο οποίο η όλη πορεία της ανάπτυξης των επιμέρους θεμάτων ορίζεται συχνά από την κατά το μάλλον ή ήττον διεξοδική συζήτηση επιχειρημάτων και αντιεπιχειρημάτων και μάλιστα κατά τρόπο εμφανή ακόμη και στους τίτλους υποκεφαλαίων, που έτσι εμφανίζονται να συνδέονται μεταξύ τους και εξωτερικά, όπως δείχνουν, για παράδειγμα, οι τίτλοι «Δόξα τῶν βουλευμένων ἐπιστητῶν γένος τῆς Φυσικῆς ἐπιστήμης εἶναι τὸ κινητὸν ὄν» - «Ἀνασκευὴ τῆς ἀνωτέρω δόξης» - «Ἀπάντησις πρὸς τοὺς λόγους τῶν αὐτῶν» ἢ «Ἀπορία» - «Λύσις» ἢ «Ἐκθεσις τῆς ἀληθείας» - «Λύσις τῶν ἀντικειμένων λόγων»³⁴ κτλ.

Στη *Μεταφυσική* του Καβαλλιώτη όλα τὰ κεφάλαια³⁵ — με εξαίρεση

33. Το έργο εκδόθηκε «ἄγραν τῶν φιλομαθῶν ἰδίως ἀναλώμασι» ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο τῆς Νέας Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Κύπρου κύριον Χρυσάνθον» με τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Κύπριου ἀρχιεπισκόπου, Κυπριανοῦ στὴ Βενετία τὸ ἔτος 1779 «παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων». Γιὰ τὸν «ἐπιστάτην» τῆς ἐκδόσεως πρὸς Νίκος Κ. Ψημμένος, «Ἡ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων ἐρασιθεῖσα Προθεωρία τῆς Εἰσοδοῦ Φυσικῆς Ἀκροάσεως τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως», στὸ *Οἱ ἐπιστήμες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο*, ἐκδ. Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. - Τροχαλία, Ἀθήνα 1997, σ. 143-147.

34. Πρὸς Θεόφιλος Κορυδαλέως, ὁ.π., σ. 27, 29, 30, 31, 32, 40, 41.

35. Τὰ ἐπὶ μέρους θέματα, πού ἐξετάζονται στὰ δεκκτρία ἀπὸ τὰ δεκκοκτὼ συνολικὰ κεφάλαια τῆς *Μεταφυσικῆς* τοῦ Καβαλλιώτη μετὰ, ἐννοεῖται, τὸ Προοίμιό της (σ. 179-180) εἶναι: «Περὶ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ τρόπου, ἧτοι τῆς ιδιότητος αὐτοῦ κατὰ γένος» (κεφ. Α', σ. 180-184)· «Περὶ τῶν κοινῶν κατηγοριῶν τοῦ ὄντος καὶ τῶν τρόπων αὐτοῦ» (κεφ. Β', σ. 185-193)· «Περὶ τῶν κατηγορουμένων μόνῳ τῷ ὄντι, ἧτοι τῆς οὐσίας ἀνηκόντων» (κεφ. Γ', σ. 193-198)· «Περὶ τῶν πρώτων ἀξιωματίων τῶν συστάσεως εἰληχόντων ἐκ τοῦ ὄντος καὶ τῶν τρόπων αὐτοῦ γενικῶς, καὶ ἐκ τῶν ἰδίων τῶν κοινῶν τούτοις κατηγορουμένων» (κεφ. Δ', σ. 198-208)· «Περὶ Θεοῦ ὄντος καὶ τῆς παρ' ἡμῶν αὐτοῦ γνώσεως» (κεφ. Ε', σ. 208-213)· «Περὶ τῆς Θεοῦ ὑπάρξεως» (κεφ. ΣΤ', σ. 213-219)· «Περὶ τῶν κυριωτέρων τοῦ Θεοῦ πρὸσόντων,

τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο³⁶— διαρθρώνονται, μετὰ ἀπὸ μιᾶ συνήθως σύντομη εἰσαγωγή,³⁷ σὲ ὑποκεφάλαια-παραγράφους, ποὺ φέρουν τίτλους ἐνδεικτικούς τῆς διάθεσης τοῦ συγγραφέα νὰ ἐξαντλήσει τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους θεμάτων του, ποὺ προβάλλονται ὡς θέσεις, φωτίζοντάς τα καὶ ἐλέγχοντάς τα ἀπὸ κάθε δυνατὴ σκοπιὰ τόσο τῶν ἐπιχειρημάτων ὅσο καὶ τῶν ἀντεπιχειρημάτων τους. Τυπικὸ παράδειγμα τῆς διάρθρωσης τῶν περισσότερων κεφαλαίων τῆς *Μεταφυσικῆς* ἀποτελεῖ τὸ δέκατο πέμπτο κεφάλαιό της, ποὺ φέρει τὸν τίτλο «Περὶ διανοίας, καὶ ἰδεῶν» καὶ ποὺ, ὅπως ἤδη γνωρίζουμε, περιλαμβάνει καὶ τις δύο θέσεις γιὰ τις ἐμφυτες ἰδέες. Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τεσσάρων μόλις στίχων ἀκολουθοῦν τὰ ὑποκεφάλαια μὲ τὴν ἀσφραγὴν παραγράφων: Θέσις - Δειξίς - Ἐρεῖς - Ἀπόκρισις - Ἐρεῖς - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δειξίς - Ἐνστασις - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δειξίς - Ἀντίστασις - Ἀπόκρισις - Ἐρεῖς - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δειξίς - Ἐνστασις - Ἀπόκρισις - Δειξίς τῆς ἐλάσσονος - Ἀπόκρισις - Δειξίς τῆς ἐλάσσονος - Ἀπόκρισις - Ἐνστασις πρώτη - Ἀπόκρισις - Ἐνστασις δευτέρα - Ἀπόκρισις - Ἀντίστασις - Ἀπόκρισις - Ἀντίστασις - Ἀπόκρισις. Θέσις - Δειξίς - Ἐρεῖς πρὸς ταῦτα - Ἀπόκρισις. Θέσις.³⁸

Ὅσο κι ἂν μᾶς ἐκπλήσσει ἡ δυναμικὴ κάποιων τίτλων, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τῶν τίτλων («Ἀντίστασις» καὶ «Ἐνστασις»), ποὺ εἶναι χαρακτηριστικοὶ τῆς ἐντασης τοῦ ἐλέγχου ποὺ ἀσκεῖται σὲ ὅ,τι προηγήθηκε, δὲν πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ὅτι ὁ Καβαλλιώτης μὲ τις «δειξίς» καὶ «ἀποκρίσεις» του στοχεύει —καὶ ὡς ἓνα σημεῖο ἴσως πετυχαίνει— νὰ πείσει τοὺς ἀναγνώστες του γιὰ τὴν ὀρθότητα καὶ τῶν ἑξὶ θεσεῶν του, ποὺ στὸ σύνολό τους, ἂς μὴν ξεγνοῦμε, συνυφαίνουν τὸν κεντρικὸ ἴσθμὸ τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν ἀνθρώπινη διάνοια καὶ τις δυνατότητές της νὰ δέχεται ἢ νὰ διαμορφώνει τις ἰδέες τῶν ὄντων.³⁹ Καὶ ἀξίζει νὰ ἐπι-

καὶ μάλιστα περὶ τοῦ ἀμέτρου, καὶ τῆς αἰωνιότητος» (κεφ. Ζ', σ. 220-223)· «Περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ ἀπειρότητος» (κεφ. Η', σ. 223-229)· «Περὶ γνώσεως, θελήσεως, πνυτοδυναμίας, ἐλευθερίας, καὶ τῶν θείων κριμάτων» (κεφ. Θ', σ. 229-235)· «Περὶ δημιουργίας» (κεφ. Ι', σ. 235-241)· «Περὶ κινήσεως, καὶ συνδρομῆς τοῦ Θεοῦ» (κεφ. ΙΑ', σ. 241-262)· «Περὶ διανοίας καὶ ἰδεῶν» (κεφ. ΙΕ', σ. 262-272)· «Περὶ ἀνθρώπινης βουλήσεως, καὶ ἐλευθερίας» (κεφ. ΙΗ', σ. 273-282). Τὸ κείμενο τῶν κεφαλαίων ΙΒ'-ΙΑ' καὶ ΙΣΤ'-ΙΖ' δὲν παραδίδεται στὰ χειρόγραφα τῆς Σιάτιστας καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ε. Ν. Κεκριδῆ.

36. Πρβ. τοὺς τίτλους τους στὴν προηγούμενη σημείωση.

37. Οἱ ἐκτενέστερες εἰσαγωγές ἀπαντοῦν στὰ κεφάλαια Α', Θ', ΙΑ' καὶ ΙΙΕ'.

38. Πρβ. ὅ.π., σ. 262-272.

39. Πρβ. ὅ.π., σ. 262: «Διάνοια ἐστὶ δύναμις ψυχῆς ἀνθρώπινης, τό τε ὄν, καὶ τοὺς περὶ τὸ ὄν τρόπους γνώσει ἀπομακτωμένη, ἐστὶ δὲ αὕτη ἡ ψυχὴ καθ' ὃ διανοεῖ,

σημάνουμε πώς τὸ κεφάλαιο «Περὶ διανοίας, καὶ ἰδεῶν» ἀρχίζει καὶ τελειώνει μὲ τὴ διατύπωση θέσεων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πέντε πρῶτες συζητοῦνται —κάποιες μάλιστα πολύπλευρα—, ὅχι ὅμως καὶ ἡ τελευταία, ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος συμπερίληψης τῶν ἄλλων καὶ ἀφήνεται νὰ ἀκουσθεῖ σὰν θέσφατη ἀλήθεια. Ἔτσι ὁ ἀνυποψίαστος ἀναγνώστης τοῦ συγκεκριμένου κεφαλαίου τῆς Μεταφυσικῆς βαίνει ἀπὸ θέση σὲ θέση καὶ μὲ τὴν ἄρση τῶν ἐπιμέρους ἀντιστάσεων καὶ «ἐνστάσεων» ποδηγητεῖται στὴν ἀποδοχὴ ὅλων τῶν θέσεων.

Ἡ ἐπιτυχία αὐτῆ τοῦ Καβαλλιότη δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἄσχετη ἀπὸ τὴς «δείξεις» τῶν ἐπιμέρους θέσεων του καὶ, προπάντων, ἀπὸ τὴς «ἀποκρίσεις» τοῦ στίς «ἀντιστάσεις» καὶ «ἐνστάσεις» ποὺ ὁ ἴδιος προβάλλει. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ ἐπιβάλλεται, ἂν θέλουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὸ μέγεθος τῆς ἐπιτυχίας του, ὅχι μόνον νὰ μελετήσουμε τὴς θέσεις του καὶ τὴς ἀντίστοιχες «δείξεις» του, ἀλλὰ καὶ νὰ διακριβώσουμε ποιῆς «ἀντιστάσεις» καὶ «ἐνστάσεις» συζητᾶ καὶ ἐξετάζει καὶ μὲ ποιὸ σκεπτικὸ τὴς ἀνασκευάζει, ἂν τὴς ἀνασκευάζει.

Ὡστόσο, κάθε προσπάθειά μας νὰ εἰσχωρήσουμε στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Καβαλλιότη προσκρούει συχνὰ σὲ μιὰ θεολογίζουσα ἀντιμετώπισι τῶν προβλημάτων. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὅταν προσπαθεῖ νὰ «δείξει» τὴν ἀλήθεια τῆς θέσης του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ιδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ», καταγράφει μὲν τὴν «ἀντίστασι» ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς θέσης του συνεπιφέρει τὴν ἀντίληψη πὺς ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ «ἐν ἡμῖν» ἀκόμη καὶ «τοὺς μοχθηροὺς τῶν διαλογισμῶν»,⁴⁰ στὴν «ἀπόκρισή» του ὅμως ἐκφράζεται μᾶλλον ὡς θεολόγος παρὰ ὡς φιλόσοφος: Ἡ «συγκατάνευσις τῆς βουλήσεως» γιὰ ὅ,τι τὴ θέλει καὶ γιὰ ὅ,τι ὀρέγεται «ἐνέργεια... ἐστὶν ἰδιάζουσα» δική της καὶ «οὐκ ἐκ Θεοῦ ἡμῖν ἐγγίνεται».⁴¹ Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ «ἀπόκρισή»

ὡσπερ δὲ καὶ ἡ θέλησις, ἡ αὐτὴ δὲ τυγχάνει ψυχὴ καθ' ὃ θέλει. οὐ γὰρ δὴ μεταξὺ τούτων, καὶ τῆς ψυχῆς διάκρισις τις ἐγγωρεῖ πραγματικὴ. Οἱ εἴς θέσεις: «Οὐδεὶς ἡμῖν δοκεῖ ἐνυπάρχειν νοῦς ἐνεργεία.» — «Ὁ ἀνθρώπειος νοῦς τὰς τῶν πραγμάτων ἐξωθεν διαμορφοῦται ιδέας.» — «Οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ιδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.» — «Ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ιδέαι τινὲς ἔμφυτοι.» — «Αἱ ἐπίσασκτοι ιδέαι, ἢ οὐδόλωσ εἰσίν, ἢ πάντως ψευδεῖς, καὶ συγκεχυμέναι.» — «Τὰ σώματα ὑπάρχειν καὶ τινῶν εὐμοιρεῖν ποιότητων ἴσμεν διὰ τινων ἐκτυπώσεων ἐξ ὧν ὡς ἐξ ἀφορμῶν διαθέσεις τινὲς εἰτοῦν αἰσθήσεις ἀκμαῖαι ἀπαράτρυπτος, αἱ κατὰ τὸν αὐτὸν αἰεὶ λόγον ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς ἀνεγείρονται...» (βλ. σ. 262, 264, 265, 266, 270 καὶ 272).

40. Πρβ. ὅ.π., σ. 265.

41. Πρβ. ὅ.π.: «αἱ γὰρ ἀντιλήψεις, καὶ ἐνθυμήσεις, εἰτοῦν αἱ ιδέαι, καθ' αὐτάς

του σὲ μιὰ δεύτερη «ἀντίσταση» ἢ «ἐνσταση», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «τουλάχιστον ἡ διανόησις οὐκ ἂν ἔχοι ρηθῆναι ἐνέργεια ζωτικὴ ὡς ἀπὸ ζώσης δυνάμεως ἀπὸ τῆς διανοίας προβαίνουσα ζωτικῶς ἐνεργοῦσα»:⁴² «Ἡ διανόησις ἐστὶ διάθεσις», ἀποκρίνεται ὁ Καβαλλιώτης, «ὀφειλομένη τῇ ζωτικῇ οὐσίᾳ, καὶ ταύτῃ προσιδιάζουσα», ἐπομένως «ἐστὶ διάθεσις ζωτικὴ τῆς ψυχῆς, ὡσπερ ἡ θέλησις... ὡσαύτως δὲ καὶ ὄρασις, καὶ ἀκοή, καὶ πᾶσαι αἰ-αἰσθητικαὶ ἀντιλήψεις ζωτικαὶ τυγχάνουσι διαθέσεις τῇ λογικῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου ἐπεγειρόμεναι».⁴³ Καὶ γὰρ νὰ ὀλοκληρώσει τὴν «ἀπόκρισίν» του δὲν παραλείπει νὰ συμπληρώσει τὸ σκεπτικὸ του ὑπογραμμίζοντας τόσο ὅτι «ὁ ἐνδιάθετος λόγος ἐνυπάρχει τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, ἢ ταύτῃ τὸ θεῖον ταῖς τῶν ὄντων καταυγάζει ιδέαις», ὅσο καὶ ὅτι «τῷ κτιστῷ νῶ συνδραμεῖν ἄλλως οὐκ ἔχει τὸ θεῖον, ἢ τοῦτον φωτίζον, καὶ τοῖς εἶδεσι τῶν ὄντων, νῦν μὲν ἀμέσως, νῦν δὲ διὰ τῶν σωματικῶν κινήσεων τῶν ἀφορμῶν λεγομένων... ἐμμέσως καταυγάζον».⁴⁴

Ἡ θεολογίζουσα ἀντιμετώπιση φιλοσοφικῶν προβλημάτων ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη δὲν ἀποτρέπει βέβαια τὴν ἀναζήτησιν τῶν συναρτήσεων καὶ διαφοροποιήσεων τῆς σκέψης τοῦ ἀπὸ τῆ σκέψης ἄλλων Νεοελλήνων λογίων καὶ φιλοσόφων στὸ ζήτημα «πόθεν ἡ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ τὰς τῶν ὄντων ιδέαις διαμορφοῦται».⁴⁵ Κι αὐτό, γιατί ἡ «δείξις» τῆς θέσης του —στὴν ὁποία, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε, δὲν κατανοοῦμε ὅπωςδῆποτε τὴν τριπλῆ διάζευξιν «ἢ παρὰ Θεοῦ μόνου τὰς τῶν ὄντων ιδέαις συλλαμβάνει [ἢ ψυχῇ], ἢ ἀπὸ τῶν ἀντικειμένων αὐτῇ ἐναποπέμπονται, ἢ αὐτῇ ταύτας διαπλάττει»— παρουσιάζει ἐντονο ἱστορικοφιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον στὸ βαθμὸ πού ἐπαναλαμβάνει —σὲ μιὰ σαφῶς στριφνότερη γλῶσσα— τὸ γνωστὸ μας ἀπὸ τὸν Δαμοδὸ ἐπιχείρημα τῶν καρτεσιανῶν καὶ ἐπιπλέον στὸ βαθμὸ πού διαπιστώνουμε τὴν ἀπόρριψιν ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη τῆς θέσης τοῦ δασκάλου του Βούλγαρη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ψυχῇ, ὅπως γνωρίζουμε, εἶναι ἡ δεύτερη πηγὴ τῶν ιδεῶν: «Ἄλλ' οὐκ ἐστὶ τὸ τρίτον, ἀλλως γὰρ ἐμορφώθη ἂν, πρὶν ἢ μορφωθῆναι ὅπερ οὐκ ἂν ἔχοι ρηθῆναι· τοῦ γὰρ ἀγνωστομένου οὐδεμία ἔχει διαπλασθῆναι ιδέα, οὐδὲ τὸν θάτερον, οὐ-

οὐκ εἰσὶ πονηραί, ἀλλ' ἡ ἐπιθυμία, καὶ ἡ συγκατάνευσις τῆς βουλήσεως τῆς εἴτε ταῖς ιδέαις προδιατριβούσης, καὶ ἐμμενούσης, καὶ θελγομένης, εἴτε καὶ τῶν κατὰ τὰς ιδέαις πραγμάτων ὀρεγομένης, πονηρὰ ρητέα ἐστίν, ἢ δὲ συγκατάνευσις οὐκ ἐκ Θεοῦ ἡμῖν ἐγγίνεται, ἐνέργεια δὲ ἐστὶν ἰδιάζουσα τῆς ἡμετέρας βουλήσεως.»

42. Στὸ ἴδιο.

43. Ὁ.π., σ. 265 κέ.

44. Ὁ.π., σ. 266.

45. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τῆ σ. 265.

δὲν γὰρ τῶν ὄντων τὸ εἶδος αὐτοῦ τῷ ἡμετέρῳ νόῳ δύναται ἂν ἐναποπέμψαι, καὶ ἐντυπῶσαι, οὐδὲ τίς ἐστὶ λόγος ὃ τὴν τοιαύτην δύναμιν τοῖς κτίσμασιν ἐνεῖναι πρέπων. ἄρ' οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἢ ἀνθρώπειος ψυχῆ, εἰμὴ παρὰ Θεοῦ τὰς ἰδέας τῶν ὄντων διαμορφοῦται.»⁴⁶

Ἡ «δείξη» τῆς δεύτερης θέσης τοῦ Καβαλλιότη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι», δὲν παρουσιάζει τὸ ἴδιο ἱστορικοφιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον. Σ' αὐτὴν καταγράφεται ἀπλῶς ὁ ὀρισμὸς τῶν ἔμφυτων ἰδεῶν, ἐπισημαίνεται ἢ διὰ βίου παρουσία τους στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὑπογραμμίζεται ὅτι «μόνη ἢ πρωτίστη αἰτία οὐ διὰ τινος σωματικῆς ἀφορμῆς, οὐδὲ συνδρομῆ δευτέραις αἰτίαις ἄκασι κοινῇ ὑπέσχεθ' ἀνωρισσάμενη».⁴⁷ Τὸ μόνο ποὺ θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ προσελκύσει τὴν προσοχὴ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἢ ἀπαρίθμηση — ἐν εἴδει συμπεράσματος μάλιστα — τῶν ἔμφυτων ἰδεῶν — ἀπαρίθμηση ποὺ θυμίζει τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς στὴ Λογικὴ τοῦ Βούλγαρη, μὲ τὴν ὁποία ὅμως δὲν συμπίπτει.⁴⁸

Στις «ἐνστάσεις» καὶ «ἀποκρίσεις», ποὺ ἀκολουθοῦν, ὁ Καβαλλιότης ἐμφανίζεται πότε ὡς φιλοσοφῶν θεολόγος καὶ πότε ὡς θεολογῶν φιλόσοφος. Τὸν φιλοσοφοῦντα θεολόγο ἀναγνωρίζουμε ἀσφαλῶς ἤδη στὴ «δείξη» του, στὴν ὁποία ὄχι μόνο ὀρίζει τὴν ἔμφυτο ἰδέα ὡς τὴν «ἡμῖν ἐναποτεχθεῖσαν, εἰτοῦν» τὴν «ἀπὸ πρώτου ἡλικίας σημείου, μέχρις ἐσχάτου τῆς προσεχούσης ἐτοιμῶς παροῦσαν», ἀλλὰ τὴ συνδέει καὶ μὲ τὸ «φῶς φυσικὸν... ὃ ἀμέλει τὸ θεῖον πάντα νοῦν κοινῇ καταυγάζει, καὶ εἰδοποιεῖ φυσικῶς τοῖς εἶδεσι τῶν ἐνεργῶς, καὶ διακεκριμένως νοουμένων».⁴⁹ Στὴν περαιτέρω συζήτηση τῆς θέσης του, ὡστόσο, μὲ τὴν προβολὴ «ἐνστάσεων» καὶ «ἀποκρίσεων», ἢ ἐπιλογὴ τῶν ὁποίων ἐνίοτε μᾶς ἐκπλήσσει, ὁ Καβαλλιότης ἐμφανίζεται κατ' ἀρχὴν ὡς γνώστης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ποὺ ξέρει νὰ ἀναδιατυπώνει καὶ νὰ συζητᾷ μὲ συντομία βασικὰ γνωσιοθεωρητικὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Καρτεσίου, ἀ-

46. Στὸ ἴδιο.

47. Πρβ. ὁ.π., σ. 266.

48. Πρβ. ὁ.π., σ. 267: «Ἄρ' ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι, οἷαι καὶ ἢ τοῦ εἶναι, καὶ τῆς γεννήσεως, καὶ τῆς ἀγαπήσεως, καὶ ἄλλαι οὐκ εὐαρίθμητοι, ἐξόχως δὲ ἢ τῆς τελειότητος.» Πρβ. ἐπίσης Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ.π., σ. 152 (οἱ ἔμφυτες ἰδέες κατὰ τὸν Καρτέσιο): «Καὶ ἔμφυτος μὲν αὐτῷ ἢ ἀπὸ γενετῆς ἡμῖν ἐγκατασπαρεῖσα Ἰδέα, οἷα ἢ τοῦ Θεοῦ, ἢ τοῦ ὄντος ἐν γένει, καὶ τῶν προσεῖναι ἀχωρίστως νοουμένων τῷ ὄντι, οὐσίαις ὑπάρξεως, ἐνότητος, ἀληθείας, ἀγαθότητος, σχέσεως τάξεως, καὶ τῶν παρὰ πλησίον».

49. Πρβ. *Μεταφυσικὴ*, ὁ.π., σ. 266. Πρβ. ἐπίσης σ. 209-213, ὅπου ἀναπτύσσεται ἢ θέση «Ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἔμφυτος ἡμῖν».

κόμη και τοῦ Μαλεμβραχίου, τοὺς ὁποίους, ὅμως, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε, δὲν ἀναφέρει ὀνομαστικά.

Ἔτσι, στὴ γενικὴ «ἐνσταση» πὼς «οὐδεμία ἡμῖν ἐστὶν ἔμφυτος ἰδέα», ἀφοῦ κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴν παράδοση «οὐδὲν ἐν τῷ νῶ, ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει», ὁ Καβαλλιώτης «ἀποκρίνεται» πρῶτα ὑποστηρίζοντας ὅτι «οὐκ ὀλίγα εἰσὶν ἰδέαι», ποὺ δὲν «ἔχουσι τὴν ἀρχὴν... ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων», καὶ στὴ συνέχεια ἀνασκευάζοντας ἐπιμέρους «δείξεις τῆς ἐλάσσονος», σύμφωνα μὲ τις ὁποῖες (α) «πᾶσα ἰδέα τὴν ἀρχὴν ἴσχει παρὰ τῶν αἰσθήσεων» καὶ (β) «τὸ ὄν κατὰ γένος κατὰ μόνην τὴν ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀφαιρέσιν νοεῖται». Στις «ἀποκρίσεις» του στὶς δύο αὐτὲς «δείξεις» ὁ φιλοσοφικὸς λόγος προέχει ἀναμφίβολα τοῦ θεολογικοῦ λόγου: «Τὸ κατὰ γένος ὄν» δὲν «περίκειται αἰσθητικὴν τινὰ ποιότητα», γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἰδέα του «οὐκ ἔχει τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων»· ἡ δὲ ἰδέα τοῦ κατὰ γένος ὄντος «οὐ πρόεισιν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων», γιατί, ἂν αὐτὴ δὲν «ἐνέκειτο ἡμῖν ἔμφυτος», δὲν θὰ μπορούσαμε «συνιέναι τί πνεῦμα κατὰ γένος, τί ἄνθρωπος, τί ζῶον, τί φυτόν, καὶ τᾶλλα». ⁵⁰

Ὁ φιλοσοφικὸς λόγος προέχει τοῦ θεολογικοῦ λόγου καὶ στὴν «ἀπόκριση» στὴν πρώτη ἀπὸ τις δύο ἀκόμη «ἐνστάσεις» ποὺ ἀκολουθοῦν —στὴν «ἐνσταση» πὼς «οὐδενὶ τρόπῳ ἢ καθόλου ἰδέα κατ' ἀφαιρέσιν γίγνεσθαι λέγεται εἰ μὴ ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀπομάσσεται». Τὴν «γενικὴν ἰδέαν», ἀντιτείνει ὁ Καβαλλιώτης, «ὁ νοῦς ἐποπτεύων, οὐ μᾶλλον τοῦτ' ἢ ἐκεῖνο τῶν καθ' ἕκαστα ἑαυτῷ παρίστησιν», ἀλλὰ «μορφὴν... τινὰ ἀφορᾷ καθόλου, ὑφ' ἣν» τὰ καθ' ἕκαστα «παρίστασθαι πέφυκεν». Ἐπομένως ἡ καθόλου ἰδέα «ἀφηρημένη λέγεται τῶν καθ' ἕκαστα... ὑπὸ πάντων... ἀπαντληθεῖσα», χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς πρέπει «περιέναι» ὅλα τὰ καθ' ἕκαστα «ἐπὶ τὸ λαβεῖν» τὴν ἰδέα τους «κατὰ γένος». ⁵¹

Ἡ συζήτηση τῆς θέσης ὅτι «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινὲς ἔμφυτοι» ὀλοκληρώνεται μὲ τὴ διατύπωση μιᾶς δεύτερης, ὅπως τὴν ὀνομάζει, ⁵² «ἐνστασης» καὶ δύο «ἀντιστάσεων», στὶς ὁποῖες ὁ Καβαλλιώτης καὶ πάλι «ἀποκρίνεται» ὡς φιλόσοφος καταφεύγοντας ὅμως τελικὰ σὲ θεολογικὰ ἐρείσματα. Στὴν «ἐνσταση» πὼς «οὐκ εἰσὶν ἰδέαι ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ἔμφυτοι», ἀφοῦ «εἴ τις γεννηθεῖη πάσης αἰσθήσεως ἄμοιρος... οὐδεμίαν ἂν ἰδέαν περὶ τὰ πράγματα σχοίη», ἡ «ἀπόκριση» ἀρχίζει μὲν φιλοσοφι-

50. Πρβ. ὅ.π., σ. 267 κέ.

51. Πρβ. ὅ.π., σ. 269.

52. Ὁ Καβαλλιώτης μετὰ τις «ἀποκρίσεις» του σὲ μιὰ «ἐνσταση» καὶ σὲ δύο «δείξεις τῆς ἐλάσσονος» συζητᾷ δύο ἀκόμη «ἐνστάσεις», τις ὁποῖες χαρακτηρίζει ὡς πρώτη καὶ δεύτερη. Πρβ. ὅ.π., σ. 267-270.

κά, τελειώνει ὁμως θεολογικά: «ὁ γὰρ νοῦς κατὰ τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν ἔζη ἄν, ζωὴ δὲ νοῦς ἐν διανοήσει κεῖται, ἦτοι ἐν τῇ προσλήψει τῇ κατὰ τὴν διάνοιαν καὶ τῇ ροπῇ τῆς βουλήσεως, διενόει ἄρα τὴνικαῦτα ἢ ψυχὴ οὐ τὰ αὐτῆς πόρρω, ἀλλὰ τῇ αὐτῇ παρόντα, καὶ αὐτὴν κινουῦντα, οὐδὲν δὲ μᾶλλον τῇ ψυχῇ πάρεστιν, ἢ αὐτῇ ἑαυτῇ ἐννόει ἄρ' ἑαυτὴν γινώσκουσα διὰ τινος συνειδήσεως, ἀλλὰ καὶ Θεὸν προσελάμβανε, παρ' αὐτὸν ἀενάως φωτιζομένη, καὶ τούτου ζῶσα εἰκὼν τυγχάνουσα.»⁵³ Πρὸς ἐνίσχυση μάλιστα τοῦ ἤδη θεολογίζοντος σκεπτικοῦ τοῦ ὁ Καβαλλιότης δὲν παραλείπει —παραπέμποντας ταυτόχρονα καὶ σὲ ἔργο ἢ κεφάλαιο ἔργου του περὶ θεολογίας⁵⁴— ὅχι μόνο νὰ ὑπενθυμίσει τὴν καρτεσιανὴ θέση, σύμφωνα με τὴν ὁποία «πᾶσα πρόσληψις ἡμῖν δι' ἰδεῶν ἐμφύτων, ἢ ἐπεισάκτων, ἢ πεποιημένων ἐγγίνεται δυνάμει τοῦ παρὰ Θεοῦ τεθέντος δεσμοῦ μεταξὺ ψυχῆς τε καὶ σώματος»,⁵⁵ ἀλλὰ καὶ νὰ ἀπαριθμήσει, ὅπως ὁ Malebranche, τοὺς κατ' αὐτὸν πέντε τρόπους με τοὺς ὁποίους «ἕκαστα ἡμῖν τῇ διανοίᾳ παρίσταται καὶ αὐτῇ... ζυμφύεται».⁵⁶ Ὁ πρῶτος τρόπος εἶναι «καθ' ὄν τι ἐν ἑαυτῷ καθορᾶναι, ὄν τὸν τρόπον ὁ Θεὸς μόνος ἐπιγινώσκειται»· ὁ δεύτερος «καθ' ὄν οὐκ, ἐν ἑαυτῷ νοεῖται, ἀλλὰ δι' ἰδέας ἐναργοῦς, ἣτις μόνη τῷ τῆς ἰδέας ὀφείλεται ὀνόματι τῆς τὸ ὄν, ἢ τὸν τρόπον τοῦ ὄντος τῷ νῷ παριστώσης»· ὁ τρίτος ὁ «κατ' αἰσθησιν ἐνδογενῆ, εἰτοῦν κατὰ συνειδήσιν, οἷα δὴ ἢ ψυχὴ τὰς διαθέσεις, καὶ τὰ αἰσθήματα αὐτῆς ζύνοιδεν»· ὁ τέταρτος ὁ «ἐξ εἰκασίας ἀνύεται, ὄν δὴ τρόπον αἰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ψυχῶν ἡμῖν καταφανεῖς γίνονται»· ὁ πέμπτος «καθ' ὄν κατὰ ἀποκάλυψιν θεῖαν, εἰτοῦν ἐκ πίστεως τὰ τῆς νοήσεως γίνονται».⁵⁷

Στοὺς πέντε αὐτοὺς τρόπους, οἱ τέσσερις ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται νὰ

53. Πρβ. ὁ.π., σ. 269.

54. Πρβ. ὁ.π., σ. 270: «ἀλλὰ περὶ τούτου ἐν τῇ θεολογίᾳ σὺν Θεῷ εἰρησόμεθα.»

55. Πρβ. ὁ.π., σ. 269. Πρβ. ἐπίσης Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ.π., σ. 152 (σημείωση) καὶ René Descartes, *Meditationes De Prima Philosophia* III, 13 (: *Oeuvres de Descartes*, publiées par Charles Adam et Paul Tannery, Nouvelle Présentation, en co-édition avec Le Centre National de la Recherche Scientifique VII, Παρίσι 1964, σ. 37 κέ.).

56. Πρβ. *Μεταφυσική*, ὁ.π., σ. 269-270. Ἐπίσης Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ.π., σ. 253-254 (σημείωση) καὶ Nicolas Malebranche, *De la recherche de la verité où l'on traite de la nature de l'esprit de l'homme, et de l'usage qu'on en doit faire pour éviter l'erreur des sciences* II, 3, 7 (: *Oeuvres Complètes*, par Andrée Robinet, I-II, Παρίσι 1958, σ. 842-844). Σημειώνουμε ὅτι ὁ Malebranche διέκρινε τέσσερις τρόπους, στοὺς ὁποίους ὁ Καβαλλιότης πρόσθεσε καὶ τὸν «κατ' ἀποκάλυψιν».

57. Πρβ. *Μεταφυσική*, ὁ.π. σ. 269-270.

ἀποτελοῦν δάνεια ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Malebranche στὴ βουλγάρεια κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπόδοσή τους,⁵⁸ ἀναφέρονται οἱ δύο ἀκροτελεύτιες «ἀντιστάσεις» καὶ οἱ ἀντίστοιχές τους «ἀποκρίσεις», μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Καβαλλιώτης ἐπιστέφει τὴν ὅλην περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν ἐπιχειρηματολογία του. Στὴν πρώτη «ἀντίσταση» τίθεται ἔμμεσα καὶ ἀπὸ γνωσιοθεωρητικὴ σκοπιὰ τὸ πρόβλημα τῆς Θεοδικίας μὲ τὴ διατύπωση ἑνὸς ἀπλοῦ καὶ γιὰ πολλοὺς ἀρχαῖως πειστικοῦ συλλογισμοῦ: «Εἶπερ ὁ Θεὸς ἐν ἑαυτῷ παρ' ἡμῶν νοεῖται ἡμεν ἂν μακάριοι, ἀλλὰ ψευδὲς τὸ ἐπόμενον. ἄρ' καὶ τὸ ἡγούμενον»⁵⁹ Στὴν «ἀντίσταση» αὕτη ὁ Καβαλλιώτης «ἀποκρίνεται» μὲ ἄλλο συλλογισμό ἀποδεχόμενος κατ' ἀρχὴν γενικὰ τὴν ἰσχύ της, τὴν ὁποία, ὡστόσο, στὴ συνέχεια ἀδυνατίζει «διαιρώντας» τὸ «ἡγούμενον» καὶ χρησιμοποιοῦντας ἐπιπρόσθετα, γιὰ πρώτη φορά κατὰ τὴ συζήτηση τῶν δύο θέσεών του ποὺ μελετοῦμε, τρία ρήματα σὲ πρῶτο ἐνικὸ πρόσωπο τῆς ὀριστικῆς τοῦ ἐνεστώτα χρόνου,⁶⁰ γεγονὸς ποὺ ὡς ἓνα σημεῖο ἴσως νὰ εἶναι ἐνδεικτικὸ τοῦ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν ἄρση θεολογικῶν κατὰ βᾶσιν ὑποθέσεων καὶ προτάσεων διλημματικοῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση χαρακτήρα: «Διαιρῶ τὴν μείζονα. εἶπερ ὁ Θεὸς ἐν ἑαυτῷ παρ' ἡμῶν οἶος ἐστὶ νοεῖσθαι ἐντελῶς... ἡμεν ἂν μακάριοι ὁμολογῶ, εἰ δέ γε καὶ ἀτελέστερον θεωροῖτο, καὶ τὸ παρὰ τῆς φύσεως ἀμέλει φωτὶ ἀποφάσκω.»⁶¹

Θεολογικὸ παρὰ φιλοσοφικὸ εἶναι καὶ τὸ ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο καταλήγει ἡ δεύτερη «ἀντίσταση», ἀφοῦ ἀναφέρεται καὶ πάλι στὸν τρόπο ποὺ ὁ Θεὸς νοεῖται «παρ' ἡμῶν»: «Τῷ Θεῷ ἕκτασις οὐκ ἐνεστιν ἀσωμάτω ὄντι. πῶς οὖν τὸ τῆς ἐκτάσεως εἶδος ἡμῖν ἐξ αὐτοῦ παραστήσεται;»⁶²

58. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ.π., σ. 153, σημ.: «Τετραχῶς γὰρ κατ' αὐτὸν [τὸν Μαλεβράγγη] ἡ ψυχὴ τοῖς νοητοῖς ἐπιβάλλει. Ἦτοι γὰρ πρῶτον, ἐν αὐτῷ οἶον ἐνδύσει, τὸ νοητὸν ἢ ψυχὴ νοεῖ, ὥσπερ καὶ φῶς ὀφθαλμὸς, ἐν αὐτῷ τῷ φωτὶ θεᾶται καταλαμπόμενος· οὕτω γὰρ καὶ ὁ νοῦς τὸ ὄν νοεῖ τὸ Ἀκρότατον, οὐ μηδὲν ἔχει ἐξεικονίσει καὶ δεῖξαι τὴν φύσιν... Ἡ δεύτερον (φησὶ) νοεῖ τὸ ὄν δι' ἰδέας· τουτέστι δι' εἰκόνας οἶον Ἀρχετύπου, τῆς ἐν τῷ Θεῷ καὶ αὐτῆς ἐνοπτανομένης... Τρίτον δὲ νοεῖ τῶν ἀντιλαμβανόμενων ἢ ψυχὴ κατὰ Συνείδησιν (φησὶ) προσβολῶν τινῶν ἐπισθομένη, ἃς αἴτε ἔξω, καὶ αἱ ἔσω Αἰσθήσεις, ὑφίστανται... Τέταρτος δέ, καὶ τελευταῖος αὐτῷ τρόπος, καθ' ὃν ἡμῖν αἱ τῶν ἄλλων (φησὶ) ψυχαί, καὶ εἴ τινα εἰσὶ παρὰ τὰς ψυχὰς εἶδη ἕτερα ἀμιγῆ ὕλης διαγιγνώσκονται.»

59. *Μεταφυσική*, ὁ.π., σ. 270.

60. Τὸ μόνον ρῆμα, ποὺ χρησιμοποίησε στὶς «ἀποκρίσεις» του ὁ Καβαλλιώτης πρὶν σὲ πρῶτο πρόσωπο τῆς ὀριστικῆς τοῦ ἐνεστώτα, εἶναι τὸ ρῆμα «ἀπόφημι» (πρβ. ὁ.π., σ. 265, 267, 268 καὶ 269).

61. Ὁ.π., σ. 270.

62. Στὸ ἴδιο.

Στήν «ἀπόκριση» τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ ὁ Καβαλλιότης ὑπογραμμίζει ὅτι «τῷ Θεῷ ἔκτασις οὐκ ἔνεστιν εἰδικῶς, ἀλλ' ἐξόχως καὶ ὑψηλοτέρῳ τρόπῳ καὶ μάλα», ἐπιστημαίνει ὅτι «τὰ σωματικὰ πάντα παρὰ» τοῦ Θεοῦ «δημιουργηθέντα νοερῶ τινὲ τοῦλάχιστον τρόπῳ ἐν ἑαυτῷ περιέχεται» καὶ συμπεραίνει ὅτι γι' αὐτὸ ἀκριβῶς «παριστᾶν ἡμῖν ἔχει αὐτὰ ὁ Θεός, ἢ ἀμέσως ἢ ἀφορμῇ τινῶν σωματικῶν κινήσεων».⁶³

Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Καβαλλιότη στην ὅλη προσπάθειά του νὰ καταδείξει τὴν ὀρθότητα τῶν δύο θέσεών του, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες «οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ιδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ» καὶ —θα προσθέταμε: ἐπομένως— «ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ιδέαι τινὲς ἔμφυτοι», μᾶς ἐπιτρέπει ὡς ἓνα σημεῖο ὄχι μόνον νὰ ὀριοθετήσουμε τὶς ὁποῖες δυνατότητές του νὰ ἀρθρώνει φιλοσοφικὸ λόγον, ἀλλὰ καὶ νὰ διακριβώσουμε τὶς ὁποῖες συναρτήσεις ἢ διαφοροποιήσεις ἐπιμέρους ἀπόψεών του μὲ τὴν ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἀπόψεις ἄλλων Νεοελλήνων λογίων-φιλοσόφων: Ὁ Καβαλλιότης κινεῖται ἀναμφίβολα στὴ γραμμὴ πλεύσης ποὺ χάραξε ὁ Δαμοδὸς στὸ *Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς* του καὶ ἀνέδειξε ὡς τὴν κατεξοχὴν συνάδουσα μὲ τὴν παράδοση ὁ Βούλγαρης κατ' ἀρχὴν —ὅπως ὑποθέτουμε— στὶς φιλοσοφικὲς παραδόσεις του ἀπὸ τὸ ἔτος 1742 ὡς τὸ ἔτος 1759 στὴ Μαρουτσαία Σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων, στὴ Σχολὴ τῆς Κοζάνης καὶ στὴ Σχολὴ τοῦ Ἄθωνα καὶ στὴ συνέχεια στὸ πρῶτο κεφάλαιον τοῦ «περὶ τῆς πρώτης ἐννοίας» πρώτου βιβλίου τῆς *Λογικῆς* του, ὡς σημείωση τοῦ ὁποῖου ἐνσωμάτωσε τὸ ἱστοριοφιλοσοφικὸ δοκίμιό του «περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς».⁶⁴ Ἀπὸ αὐτὴν τὴ γραμμὴ πλεύσης δὲν ξεμακραίνουσι τὸν Καβαλλιότη οἱ ὁποῖες διαφοροποιήσεις του ἀπὸ τὸ δάσκαλό του Βούλγαρη, ποὺ ὁ ὀξυδερκὴς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας θὰ διέκρινε κυρίως στὴν ἐκ μέρους τους ἐκτίμησιν τῶν τεσσάρων τρόπων τοῦ νοεῖν κατὰ τὸν Malebranche, τοὺς ὁποῖους ὁ πρῶτος ἀποδέχεται καὶ συμπληρώνει, ἐνῶ ὁ δεῦτερος χαρακτηρίζει ὡς «ἀλλόκοτον... ὑπόληψιν περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς».⁶⁵

63. Πρβ. ὁ.π. Γιὰ τὴ γνωσιοθεωρία τοῦ Καβαλλιότη, στὸ εὐρύτερον ἱστοριοφιλοσοφικὸ πλαίσιον τῆς νεοελληνικῆς διανόησης κατὰ τὶς «ἀπαρχές τοῦ 18ου αἰῶνος» πρβ. Κώστας Θ. Πέτσιος, ὁ.π., σ. 46 κέ., 58 καὶ 61 κέ.

64. Πρβ. Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ.π., σ. 145-166: «Τῆς λογικῆς βιβλίον πρῶτον. Περὶ τῆς Πρώτης Ἐννοίας. Κεφάλαιον πρῶτον. Τίς ποτε ἐστὶν ἡ Πρώτη Ἐννοια. Καὶ ὅπως ἄρα ἐγγίνεται τῇ ψυχῇ.»

65. Πρβ. ὁ.π., σ. 153, σημ.: «Ὁ δὲ δὴ Μαλεβράγγης... τὰ τοῦ ὁμογενοῦς [τοῦ Καρτεσιου], ὃν ἄλλως διὰ πλείστου ἐποιεῖτο, παραδιορθούμενος, εἰς ἀλλόκοτον τινα ὑπόληψιν περὶ τῆς τῶν ἐννοιῶν ἀρχῆς φιλοσοφῶν παρενήχθηται.»

Τοὺς δύο περὶ τῶν ἐμφύτων ἰδεῶν φιλοσοφοῦντες λογίους τοῦ 18ου αἰῶνα συνδέει, ἄλλωστε, βαθύτατα ἢ διαρκῆς μέριμνά τους ὅχι μόνο νὰ ἀφήσουν ἐν μέρει ἔξω ἀπὸ τὴν ἔρευνά τους («ἐν μέρει τε ἀποκείσθω») τὴν «τῶν Ὑπερφυῶν Ἐννοιῶν πηγὴ... ὡς Θειοτέραν... οὔσαν, καὶ τὰ τῆς φιλοσοφίας ὄρια ὑπερβαίνουσαν»,⁶⁶ ἀλλὰ καὶ νὰ προσαρμόσουν τὰ ὅσα οἱ ἴδιοι εἶχαν νὰ προτείνουν στὶς θεολογικὲς ἀρχὲς καὶ ἀντιλήψεις τοῦ καιροῦ τους.⁶⁷ Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς —παρὰ καὶ τὶς ἀκόμῃ καὶ σήμερα εὐδιάκριτες δυνατότητές τους νὰ ὑπηρετήσουν τὴ Δέσποινα τῶν ἐπιστημῶν διερευνώντας ἀπὸ κάθε ἀποψη ζητήματα τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς γνωσιοθεωρίας— φιλοσόφησαν θεολογοῦντες καὶ θεολόγησαν φιλοσοφοῦντες.

Γὰρ ὅτι ὁ Καβαλλιῶτης στὴν περὶ ἐμφύτων ἰδεῶν ἐπιχειρηματολογία του ξεπέρασε, κατὰ κόρον θεολογῶν, τὴν Βούλγαρη δὲν μᾶς ἐκπλήσσει. Εἶθισται οἱ μαθητὲς νὰ ἀκολουθοῦν συχνὰ τοὺς παράδρομους καὶ ὅχι τὶς λεωφόρους ποὺ ἀνοιξαν οἱ δάσκαλοί τους.

ΝΙΚΟΣ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ

66. Πρβ. ὁ.π., σ. 158: «Καλείσθω δὲ αὕτη τῶν Ὑπερφυῶν Ἐννοιῶν πηγὴ ἐν μέρει τε ἀποκείσθω ὡς Θειοτέρα τις οὔσα, καὶ τὰ τῆς φιλοσοφίας ὄρια ὑπερβαίνουσα.»

67. Πρβ. καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἀποψη τοῦ Καβαλλιῶτη στὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς *Μεταφυσικῆς*, ὁ.π., σ. 181: «Εἶγε τὸ θεῖον ὑπό τινων τάττεται ἐν τῇ κατηγορίᾳ, καταχρηστικῶς τοῦτο γενέσθω διὰ τινὰ ἀναλογίαν μεταξὺ Θεοῦ καὶ κτίσματος τυγχάνουσιν. οὐ μὴ δὲ κυρίως, πῶς γὰρ ἐμπερικλεισθήσεται ὁ ἀπεριόριστος καὶ ἀπειρος ἐν πεπερασμένοις, ἄπαγε, οὐδὲ γὰρ οὐδὲ τὸ ὄν, ὡς εἰπόντες ἐφθήμεν, συνωνύμως ἀνήκει τῷ Θεῷ καὶ τοῖς κτίσμασι. σικιὰ γὰρ τὰ κτιστὰ τῷ Θεῷ παραβαλλόμενα.»